

Marcus Tullius Cicero, *Het bestaan van de goden* (vertaald en van aantekeningen voorzien door Vincent Hunink, en ingeleid door Rogier van der Wal), Damon, Eindhoven 2018, 204 pp., € 24,90, ISBN 9789463401333

Cicero was een Romeins bestuurder. Als zodanig maakte hij de wisselvalligheid van de fortuin mee. Toen het bewind van Julius Caesar voor deze senator een periode van politieke afzijdigheid inluidde, maakte hij het beste van de omstandigheden door wijsgerige traktaten te schrijven. Zelf deed Cicero daar tegen zijn gewoonte in nogal bescheiden over. Als Romein beseftte hij maar al te goed hoezeer hij op dit terrein schatplichtig was aan de Grieken. Hij was bovendien geen professioneel filosoof, eerder een man in bonis, die over tijd beschikte om zich aan een intellectuele interesse te wijden. Inderdaad, Cicero lijkt geen wetenschapper als Aristoteles. Hij richt zich op thema's waarmee hij in aanraking kwam door zijn ambtelijke bezigheden (*De legibus*, *De re publica* en over de plichten: *De officiis*), die hem tevens met ethische vraagstukken confronteerden (*De finibus bonorum et malorum*). Het verdriet over het overlijden van zijn dochter Tullia gaf aanleiding tot een

beschouwing over de dood en emoties (*Tusculanae disputationes*). *De natura deorum*, door Vincent Hunink vertaald als ‘Het bestaan van de goden’, richt zich echter weer vooral op de publieke sfeer. Het gaat Cicero niet zozeer om persoonlijke pieteit als wel om de vraag hoe een goed georganiseerde samenleving zich tot de goden dient te verhouden. ‘Alle filosofische theorieën’, zo vertaalt Vincent Hunink bondig, ‘zijn gericht op het gewone leven.’ (I-6; 21) Gevolg is dat Cicero zijn gedachten minder abstract houdt dan zijn Griekse voorbeelden. In zekere zin is dat meteen de kracht van zijn boek, want zo legt hij de verbinding met bestuurlijke ervaring. Hij stelt een vraag die tegenwoordig zelden wordt gesteld, en juist daarom interessant kan zijn voor de hedendaagse lezer: welk respect zijn we de goden (of zo men wil: het goddelijke) verschuldigd? En dan niet alleen als individu, maar ook als maatschappij? Het komt allemaal aan de orde in een dialoog tussen Gaius Velleius, Quintus Lucius Balbus, Gaius Aurelius Cotta en Cicero zelf. Een gesprek tussen heren van stand, die vrijmoedig een eigen mening ten beste geven over het onderwerp. Een gemeenschappelijk kenmerk van de heren is dat zij allen de omgang met de goden opvatten als een zaak van het juiste evenwicht. Rogier van der Wal noemt dat in zijn inleiding pragmatisch: het gaat om de juiste orde, om wederzijdse verplichtingen (10). Zolang daaraan wordt voldaan, is er niets dat Velleius verbiedt om zijn aan Epicurus ontleende scepsis te debiteren: de goden bemoeien zich volgens hem niet met de mensen. Wat de zin van religie ook moge zijn, om persoonlijke hoop op beloning (of vrees voor straf) kan het niet gaan. De stoïcijn Balbus meent daarentegen dat het bestaan van de goden valt af te leiden uit de weldaden die de natuur ons bewijst – en waar zij dank voor verdienen. Cotta, als ambtenaar tevens staatspriester, benadrukt het heilzame effect van religie op de samenleving (III 5; 135). Daarover valt te discussiëren. Als het gaat om denken over religie, beamen allen de vrijheid van argumentatie. Cotta zegt zelfs ‘niets liever te willen dan weerlegd te worden’. Dat betekent zowel een overeenkomst als een verschil met de latere christelijke filosofie. Overeenkomst is dat het wezen van de goden (of de godheid) meteen al in het begin van boek I nadrukkelijk aan de orde komt. Verschil, dat alle deelnemers aan Cicero’s dialoog moeten toegeven dat mens niet beschikt over parameters om daar met zekerheid iets over te zeggen. Of het zouden de wetmatigheden van de (goddelijke?) natuur moeten zijn (II 4; 68). Voor een stoïcijn als Balbus weerspiegelt die natuur immers redelijke principes. Van een onbetwifelbaar fundament in enigerlei mondelinge of schriftelijke openbaring is echter geen sprake. Vandaar ook dat ‘stelligheid’ in levensbeschouwelijke zaken, waar Velleius soms toe neigt vanuit zijn epicurische premissen, tot een milde ironie leidt bij de anderen (I 18; 26). Door Huninks soepele vertaling leest dit boek als een trein. Daar komt bij dat het onderwerp - ondanks de afstand in de tijd tussen Cicero en ons - verbazend actueel blijkt te zijn. Net als toen wordt religie door de intellectuele elite thans vooral beschouwd als een (al dan niet waardevolle) erfenis van traditie. Van leerdwang of binding aan confessie is in een discussie over religie geen sprake (meer). Dat komt allemaal overeen met de discussies over religie in een niet-confessioneel milieu in de westerse wereld in 2018. Ook inhoudelijk bestaat er overeenkomst. Cicero poneert de gedachte dat de mensheid de goden respect verschuldigd is voor de haar in de natuur geschonken bestaansmogelijkheden. Ontbreekt dit respect, niet zozeer door wat mensen denken maar door wat ze in kortzichtigheid *doen*, dan raakt de orde in de samenleving verstoord. Het bestaan van de goden laat zich met vrucht bestuderen in het kader van het actuele debat over klimaatbeheersing. Jammer is dat het Latijnse origineel in de uitgave ontbreekt. Wanneer Balbus stelt dat ‘een andere theorie, en wel een wetenschappelijke, een hele stoet goden geproduceerd [heeft]’ (II 63; 90), maakt dat nieuwsgierig hoe thans zo bekende begrippen als ‘theorie’ en ‘wetenschappelijk’ indertijd werden aangeduid door Cicero. Wanneer uitgeverij Damon meer vertalingen van klassieke auteurs op de markt brengt, zoals te hopen valt, zal zij velen een genoegen doen door tenminste kernpassages uit de

originele tekst op te nemen. Of die eventueel op de website te plaatsen, voorzien van enig technisch commentaar door de vertaler.

Gert van Klinken

Jona Lendering & Vincent Hunink, *Het visioen van Constantijn. Een gebeurtenis die de wereld veranderde*, Omniboek, Utrecht 2018, 176 pp., € 17,50, ISBN 9789401913096

Dit rijk geïllustreerde boek is voor een breed publiek geschreven en wil een reconstructie bieden van de religieuze ontwikkeling van keizer Constantijn. Dat is uiteraard een hachelijke onderneming en dat erkennen de auteurs zelf ook. De centrale stelling luidt dat niet Constantijn het Romeinse Rijk veranderde, maar het christendom Constantijn. De verschillende historische gebeurtenissen worden chronologisch gepresenteerd waarbij het visioen van een lichtend kruis met daaronder de woorden ‘Overwin hierdoor’ het sluitstuk vormt. Deze ‘versie’ komt uit het *Leven van Constantijn* dat Eusebius van Caesarea in 339 heeft geschreven, twee jaar na het overlijden van Constantijn. Als Constantijn in 310 op het punt staat aan zijn vijfde regeringsjaar te beginnen, wordt er in Trier een lofrede uitgesproken (*Panegyricus VI*) – de lofrede is hier voor het eerst in het Nederlands vertaald (55-78). Vlak voor het einde vertelt de redenaar dat de keizer een visioen heeft gehad. Apollo en Victoria hebben hem lauwerkransen gepresenteerd en de keizer zo een lange regering beloofd. Dit visioen vond twee jaar voor de slag bij de Milvische Brug bij het Apolloheilgdom in Grand plaats. Het visioen werd hierna verschillende malen opnieuw geïnterpreteerd en legde de basis voor de legende van Constantijns bekering. Aanvankelijk was Constantijn een vereerder van Apollo of de zonnegod. Het teken dat Constantijn volgens Lactantius in *De dood van de vervolgers* in 312 op de schilden van zijn soldaten liet aanbrengen – een gekantelde X met omgebogen bovenkant – past bij de zonnecultus. In de daaropvolgende jaren presenteerde Constantijn zich op zo’n manier dat heidenen noch christenen aanstoot aan hem konden nemen. Als hij toen al een vereerder van Christus was dan stond hij zeker geen exclusivistisch christendom voor. Pas in 323 worden christenen vrijgesteld van verplichte deelname aan heidense rituelen. Rond datzelfde jaar komt er ook een einde aan de munten waarop de keizer zichzelf presenteert met symbolen ontleend aan de zonnecultus. Bovendien gaat Constantijn zich vanaf die tijd bezighouden met theologische disputen die de kerk verdeelde. De ‘bekering’ van Constantijn vond kortom veel later plaats en is geleidelijker verlopen dan meestal wordt aangenomen. De auteurs veronderstellen, in alle voorzichtigheid, dat Constantijn zelf steeds meer bij het christendom betrokken is geraakt, daardoor met nieuwe religieuze inzichten kennismaakte en dat zijn interpretatie van het visioen mee veranderde (152). Achterin het boek staan verwijzingen naar primaire bronnen, vertalingen daarvan en enige algemene literatuur. Voor aanvullende informatie wordt naar een website verwezen (<http://visioenvanconstantijn.wordpress.com>). Daar miste ik bij de wetenschappelijke literatuur het artikel van J.N. Bremmer, ‘The Vision of Constantine’, in A.P.M.H. Lardinois e.a. (eds.), *Land of Dreams. Greek and Latin Studies in Honour of A.H.M. Kessels*, Leiden: Brill 2006, 57-7.